

desetih bio na svome vrhuncu, tu su 1979. održane vrlo uspješne Mediteranske igre za čiju je organizaciju gradska uprava uložila ogromna sredstva, naročito u infrastrukturu, a 1978. godine „Hajduk“ je osvojio, ispostaviti će se, posljednju titulu prvaka Jugoslavije, čime je okončana vjerovatno najuspješnija decenija u historiji ovog kluba. S razlogom se u osamdesete ušlo s velikom dozom optimizma, ali knjiga pred nama je pokazala da se od tih želja malo šta ostvarilo. Nikica Barić je koristeći obimnu i raznovrsnu izvornu građu prikazao politički, privredni i ekonomski razvoj, kao i postepenu društvenu transformaciju splitskog društva u posljednjoj deceniji socijalizma. Knjiga jeste obimna, ali je

prepuna zanimljivih detalja i priča koje na najbolji način oslikavaju posebnost jedne mikrolokacije, pri tome ne zapostavljajući širi kontekst. Nikica Barić dao je dobar primjer kako pisati historiju grada u jednom relativno kratkom, ali zato vrlo burnom i sadržajnom vremenskom periodu, a da pri tome rad bude zanimljiv za čitanje kako stručnoj tako i široj javnosti. Na taj način sigurno je dao podsticaj drugim istraživačima da se bave sličnim temama u drugim lokalnim zajednicama, pri čemu im ova knjiga može poslužiti kao odlično metodološko uputstvo, ali i kao odličan materijal za vršenje različitih komparacija.

Mirza Džananović

Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 2020, 408.

Knjiga francuskog historičara Xaviera Bougarela *Nadživjeti carstva* zavređuje pažnju naučne javnosti, kako naslovom i sadržajem kojim

autor iznova stavlja u fokus posmatranja i analize osjetljive teme iz nacionalne i političke historije, tako i činjenicom da je prijevod njegovog

djela donijela relevantna stručna institucija – Udruženje za modernu historiju Sarajevo. Autoru valja odati priznanje što se uhvatio u koštac s mnogim prijepornim i nedovoljno rasvijetljenim pitanjima novije bošnjačke historije, čije je raznolike fenomene pratio od kraja osmanske ere i austrougarske okupacije 1878. do recentnih tokova postdejtonske Bosne i Hercegovine (1995–2012), ukazujući na važnost sagledavanja glavne teme kojom se bavio – oblikovanja i sazrijevanja modernog nacionalnog identiteta Bošnjaka – u širem kontinuitetu historijskih procesa i događaja obilježenih svjetskim ratovima, raspadom tradicionalnih imperija, državno-pravnim zapletima i lomovima i (ne)izvjesnom izgradnjom nacionalne države. U tom naporu autor se posebno usmjerio na ulogu islamske religije u razvoju bošnjačkog nacionalnog identiteta i ponudio odgovor na pitanje da li je i u kojoj mjeri islam zadržao središnje mjesto u ukupnosti identitetskih obilježja Bošnjaka od austrougarskog razdoblja do najnovijeg vremena. Drugo težišno polje mu je odnos vjere i nacionalizma u smislu pozicioniranja Bošnjaka kao evropske

muslimanske zajednice prema postojećim državno-političkim tvorevinama, prema Evropskoj uniji te mogućnosti formiranja vlastite nacionalne države. U tom kontekstu je posebno analizirao razvoj modernog političkog identiteta Bošnjaka i napetosti između principa bošnjačke političke suverenosti i očuvanja teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Svojim razmatranjima autor je dao solidno teorijsko i pojmovno utemeljenje, ukazujući na inspiraciju i podudarnosti (uz izvjesne ograde) u pristupima i gledanjima na pitanja nacije, nacionalnog identiteta i nacionalizma te političke lojalnosti i modernog carstva s autorima poput Benedicta Andersona, Rogersa Brubakera, Tare Zahre i Gassana Salaméa.

Dodatni razlog važnosti osvrta na knjigu Xaviera Bougarela leži u činjenici da je riječ o, naročito u izvanbosanskoj akademskoj javnosti, veoma čitanom i citiranom autoru koji se već duže vrijeme bavi islamom i muslimanima na Balkanu te političkom historijom Bosne i Hercegovine na prijelazu XX i XXI stoljeća. U svom prikazu ove Bougarelove knjige Maciej Falski s

Univerziteta u Varšavi zabilježio je da snaga Bougarelovog narativa leži u njegovoj upućenosti u tzv. balkanski islam, naročito njegovu bosansku varijantu, te da bi ova Bougarelova knjiga trebala biti neophodno štivo svakom naučniku koji se bavi Bosnom i Hercegovinom, kao i čitaocima željnim znanja o zamršenim procesima izgradnje nacija na Balkanu. Ovo zapažanje otvara pitanje u kojoj je mjeri ovo Bougarelovo djelo namijenjeno bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti, a u kojoj javnosti izvan Bosne i Hercegovine, ima li se u vidu da je čak polovina knjige u osnovi pregled i rekapitulacija već poznatih historijskih zbivanja i procesa, iscrpno tretiranih u brojnim studijama, monografijama i naučnim člancima. Riječ je o prva četiri poglavlja knjige u kojim autor donosi narativ o Muslimanima / Bošnjacima „na izvoru nacionalne neopredijeljenosti“ u austrougarskom dobu, „razočarenju u jugoslavenstvo“ između dva svjetska rata, „krivudavoj potrazi za sigurnošću“ u Drugom svjetskom ratu i „afirmaciji muslimanske nacije“ u socijalističkoj Jugoslaviji. Iako je i

ovaj dio knjige prožet zanimljivim i provokativnim navodima i komentarima koji mogu biti poticajni za drukčije promišljanje historije Bošnjaka u navedenim razdobljima, druga polovina knjige je ono što čini ovo djelo relevantnim u okvirima ozbiljne historiografske i politološke analize – riječ je o poglavljima o Muslimanima / Bošnjacima „u smrtonosnom zagrljaju nacionalizma“, islamu kao „srži bošnjačke nacije“, bošnjačkom narodu „na evropskim marginama ummeta“ (1990–1995) te bošnjačkim „snovima o naciji i apelima carstvu“ (1995–2012). Bougarelov narativ, također, preporučuju originalnost pojedinih komentara i ocjena te napor u pravcu demitologizacije novije bošnjačke historije, naročito razdoblja agresije na Bosnu i Hercegovinu i nacionalne afirmacije Bošnjaka 1992–1995. Ipak, pošto je njegovo djelo jedna cjelina te se autorovi stavovi i zapažanja o postjugoslavenskim tokovima ne mogu razumjeti bez njegovih gledanja na ranija razdoblja, za pravilno valoriziranje knjige bilo bi jednako važno ispitati metodologiju djela i osnovanost tvrdnji i zaključaka koji

se odnose na period od disolucije Jugoslavije ranih devedesetih do 2012, kao i na periode od Berlinškog kongresa 1878. do formiranja Stranke demokratske akcije (SDA) i slobodnih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1990. godine. Ovaj prikaz, dakako, nema za cilj ekstenzivnu obradu brojnih autorovih komentara i ocjena, od kojih su neki, u najmanju ruku, sporni, a neki vrlo slabo utemeljeni u historijskim izvorima i relevantnoj literaturi, već tek ukazati na glavna obilježja autorovog pristupa i načine poimanja, kako je i on svjestan, iznimno zamršene, slojevite i paradoksim bogate bošnjačke historije.

Bougarelov narativ sažima nekoliko glavnih ideja, tvrdnji i zaključaka. Polazeći od teorijskih postavki Gellnera, Andersona i Brubakera, autor prati „nasumični i neizvjesni karakter izgrađivanja muslimanske / bošnjačke nacije“ (17) od austro-ugarske epohe do najnovijeg doba i u tom procesu analizira ulogu političkih, vjerskih i intelektualnih elita Muslimana / Bošnjaka, čiji su pogledi, smatra autor, sve do šezdesetih godina XX stoljeća manifestirali strateške razlike

između tradicionalnih elita koje su odustajale od svakog vlastitog nacionalnog projekta i novonastale muslimanske inteligencije koja se „koleba između srpske, hrvatske ili jugoslavenske nacionalne identifikacije“ (375). Tradicionalne elite su u tom procesu vodile glavnu riječ; dok su se pravoslavci i katolici u habsburškoj Bosni i Hercegovini sve više izjašnjavali kao Srbi i Hrvati, muslimanske elite konstituiraju muslimansku zajednicu „kao nesuverenu vjersku manjinu iskazujući lojalnost carskoj vlasti u zamjenu za garanciju svoje fizičke i materijalne sigurnosti, s jedne strane, i autonomije svojih vjerskih institucija, s druge strane“ (363). Ova strategija se reproducira u narednim razdobljima i porecima; bosanska muslimanska zajednica „čuva svoj status nesuverene i zaštićene vjerske manjine“, svjesna svoje demografske slabosti, ekonomske i političke ranjivosti i geopolitičkih realnosti u regionu i Evropi. Kada, konačno, u socijalističkoj Jugoslaviji priznavanje muslimanskog naroda „omogućava zakasnjelu nacionalizaciju bosanskih muslimana“ (367), muslimanska nacija je još

uvijek amorfnu i nepostojanu kategoriju, jer je ne podupiru ni vlastite nacionalne institucije ni vlastiti državni prostor. Nova političko-nacionalna zbilja, ipak, pogoduje usponu Islamske zajednice, koja od šezdesetih godina XX stoljeća postaje „mnogo aktivnija i vidljivija“ (166) te se uskoro „malo pomalo izdiže kao zamjenska nacionalna institucija“ (167). Pod njenim okriljem doživljava svojevrsni preporod „panislamistička struja“, koju čine pripadnici od komunističkog režima četrdesetih godina razbijene organizacije „Mladi muslimani“, a koji u uslovima demokratizacije političkog života u Jugoslaviji staju na čelo „muslimanske nacionalističke mobilizacije“ i dobivaju „većinu muslimanskih glasova“ (368). U dramatičnim ratnim godinama, nakon priznanja nezavisnosti bosanske države, nove muslimanske elite na čelu s Alijom Izetbegovićem „batrgaju se u implicitnoj protivrječnosti koja suprotstavlja afirmaciju muslimanskog političkog suvereniteta i očuvanje bosanske teritorijalne cjelovitosti“ (375). Tokom rata čelnicima SDA polazi za rukom potvrđivanje političkog su-

vereniteta bošnjačke nacije, no ne i očuvanje teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine. U Daytonu se uspostavlja „teritorijalizirani konsocijativizam“ koji može predstavljati polazište postupne reintegracije Bosne i Hercegovine, „ali također omogućava nacionalističkim strankama da se na duži rok vrate svaka svojim nacionalno-državnim ambicijama“ (369). Neki nezadovoljni bošnjački uglednici pokreću pitanje stvaranja „bošnjačke nacionalne države“ (331), dok se istovremeno prema nekim novim carstvima (SAD, EU) upućuju apeleli da bosanske muslimane uzmu u zaštitu, jednako kao što je bio slučaj za vrijeme cara Franje na prijelazu XIX i XX stoljeća.

Paralelno s izgradnjom muslimanske / bošnjačke nacije i njenom političkom afirmacijom teče proces oblikovanja muslimanskog / bošnjačkog identiteta koji prate podvajanja u identitetskim pretenzijama sekularne i panislamističke struje; dok predstavnici prve tražaju za elementima bošnjačkog identiteta u predosmanskom dobu, panislamisti u SDA naglašavaju središnju ulogu islama, u čemu imaju

podršku Islamske zajednice, dijela inteligencije i vojnih krugova. No, njihov pokušaj „reislamizacije muslimanskog / bošnjačkog identiteta“, koji svoj zenit dostiže u godinama rata 1992–1995, završava krahom i „paradoksalno rezultira nacionalizacijom islama“ (370). Iako od 1990. Islamska zajednica doživljava očigledan napredak u svojoj aktivnosti i prisustvu u javnom životu, redovno prakticiranje religijskih obreda ostaje odlika pobožne manjine, što jasno ukazuje da ni u Bosni i Hercegovini, kao ni u ostatku srednje i istočne Evrope, nema istinskog „povratka religiji“ (377). U tom smislu i muslimanski / bošnjački identitetski slučaj zorno potvrđuje zaključak da se u Evropi krajem XX stoljeća nije događala ponovna konfesionalizacija nacionalnog osjećaja, već složeno prekomponiranje odnosa političkih i vjerskih elita u potrazi za relegitimizacijom, „a čiji ishod rijetko dovodi u pitanje duboke posljedice sekularizacije“ (377).

Da bi se dao sud o Bougarelovim opservacijama i tvrdnjama, važno je poći od činjenice da je njegovo djelo nastalo na osnovu literature i štampe, naročito vjerske i političke

publicistike, koja je bujala u devedesetim godinama prošlog stoljeća. Dok se u prvom dijelu knjige autor naslonio na objavljene rezultate istraživanja, u drugom dijelu je tražio za odgovorima na postavljena pitanja čitajući objavljene govore političara, napise novinara, profesora, teologa, pamflete vjerskih misionara i druge izvore i publikacije. Ovaj pristup bi bio sasvim legitiman da je autor ukazao na ograničenja u korištenoj bibliografskoj podlozi i novinskim člancima kojim se poslužio u stvaranju narativa o složenim fenomenima o kojim djelo govori. S obzirom na to da znatan dio knjige ne donosi nove historijske činjenice i da bi se knjiga, smatram, mogla okvalificirati kao *interpretativna historiografija*, važno je imati jasnu predstavu o sadržajnim dometima historijske literature na osnovu koje je autor donosio svoje interpretacije i zaključke. Primjerice, mada je o austrougarskom razdoblju bosanskohercegovačke historije objavljen raskošan broj kvalitetnih studija i članaka, još uvijek ne postoji nijedna monografija o bilo kojoj od sedam muslimanskih političkih organizacija

i grupa koje su djelovale od 1906. do 1918. godine. Također ne postoji nikakva relevantna historijska studija o Islamskoj zajednici od 1882. do 1918. Političke i vjerske ličnosti austrougarskog razdoblja kao što su Šerif Arnautović, Der- viš-beg Miralem, Ali-beg Firdus, Šefkija Gluhić, Esad ef. Kulović, dr. Hamdija Karamehmedović, Sulej- man ef. Šarac, Sakib ef. Korkut, pa ni čuveni Džemaludin ef. Čauše- vić – još uvijek nisu bile predmet cjelovite i seriozne historiografske analize i obrade. Nešto bolje stva- ri stoje s međuratnim razdobljem, dok historičari tek trebaju da se uhvate u koštac, temeljem hiljada neiskorištenih obavijesti raštrkanih u brojnim arhivskim fondovima i zbirkama, s brojnim prazninama o poziciji i djelovanju kako bošnjačkih elita tako i naroda u razdoblju rata i revolucije 1941–1945. Za socijali- stički period su se doista u posljed- njih desetak godina pojavile vri- jedne studije, no mnoga pitanja još čekaju odgovore, primjerice kada je riječ o radu Islamske zajednice, ateizmu i religioznosti muškaraca i žena i transformacijama u razu- mijevanju islama među ulemom

i vjerski usmjerenim intelektual- cima. Stanje građe i dostupnost izvora značajno su usporili ozbiljna istraživanja tema iz socijalističkog razdoblja. Ovo su samo neke na- pomene koje upućuju, u najmanju ruku, na oprez kada je riječ o dono- šenju sudova i zaključaka o historiji Bošnjaka i njihovih elita od 1878. do devedesetih godina XX stoljeća.

Ipak, najsporniji aspekt meto- dologije Bougarelovog djela tiče se njegovog odnosa prema obavijesti- ma literature koju koristi, a koje se vrednuju samo u kontekstu već una- prijed određenih interpretativnih usmjerenja i sudova o fenomenima koje posmatra. Ova selektivnost dovela ga je do mnogih komotno iznesenih i nedovoljno potkrijeplje- nih stavova o identitetu i položaju Bošnjaka te držanju njihovih elita, naročito do konca Drugog svjet- skog rata. Zatvarajući se u formal- no-pravni rakurs, autor istrajava na svojoj tvrdnji o Bošnjacima kao „nesuverenoj i zaštićenoj vjerskoj manjini“ i ne obazire se na obavijesti i argumente koji bi ga mogli navesti na drukčiji sud, a koje je prepozna- la i valorizirala bezmalo cjelokupna jugoslavenska i bosanskohercego-

vačka historiografija, od Avde Sućeske i Branka Petranovića do Nusreta Šehića i Tomislava Kraljačića, priznavajući Bošnjacima (Muslimanima) obilježja zasebnog narodnog individualiteta, a ne tek vjerske grupe „nesvjesne svog nacionalnog imena“. Islam jeste neupitni supstrat tog individualiteta, ali ne kao, kako Bougarel navodi, „nadomjestak svakom nacionalnom identitetu“ (376), već kao okosnica narodne samosvijesti i društvene mobilizacije, što je bilo vidljivo i političkim faktorima austrougarske okupacione uprave. Tako se u Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine 1906. navodi da su se „pojmovi o narodnosti i konfesiji“ u pokrajini stopili još u predokupaciono doba i da je granična linija između pojedinih skupina stanovništva istovremeno i konfesionalna i nacionalna. I sam autor citira Kállayjevo pismo Kutscheri iz 1901. u kojem Kállay skreće pažnju na dalekosežne zahtjeve prvaka muslimanskog autonomnog pokreta kojim se traži „da se od muhamedanaca napravi samostalna nacionalno-politička skupina“ i poseban „muhamedanski politički narod“ (45). Godinu dana kasnije Kállay u govoru izaslanstvu

Reichsrata priznaje da u Bosni i Hercegovini „konfesionalizam čini osnovu nacionalizma“ te da nazivi Srbin, katolik i muhamedanac označavaju ne samo konfesiju „nego takođe i nacionalnost“ (51). Navodeći ciljeve muslimanskog *Bisera* iz 1912. autor citira stavove uredništva prema kojim u Bosni i Hercegovini postoji jedan narod, ali s tri imena i tri vjere. „To je pleme: Srbi, Hrvati i mi Bošnjaci“ (59). Autor ne vidi u ovim navodima relevantna historijska svjedočanstva o ne samo konfesionalnoj nego i etničkoj posebnosti Bošnjaka, koja je kao društvena činjenica bila vidljiva i prije nego što su Bošnjaci formiranjem Muslimanske narodne organizacije (MNO) 1906. doista postali „muhamedanski politički narod“. On donosi navode iz *Javnog računa o mome političkom radu* Derviš-bega Miralema iz 1911, u kojim ovaj prvak MNO ističe „da je pretežna većina našeg naroda u tom [jezičkom] pitanju indiferentna, osjećajući se samo muslimanima“, zanemarujući, istovremeno, kontekst navedene izjave i činjenicu da je pravac rješavanja jezičkog pitanja već bio određen vladinim uvođenjem naziva „srpsko-hrvatski

jezik“ četiri godine ranije. Pritom zaobilazi druge dijelove *Javnog računa* u kojim Miralem sebe naziva *većilom* (zastupnikom) svog naroda (ne vjerske manjine), a zastupnicima Hrvatske katoličke udruge s prijazirom poručuje da njegovom narodu ne drže lekcije „kojoj narodnosti pripadamo“, protestirajući protiv svih aspiracija da se Bosna i Hercegovina sjedini s Hrvatskom ili ma kojom drugom pokrajinom. „Naše je geslo: Bosna Bosancima!“ Akademik Dževad Juzbašić u svom akribičnom djelu *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)* ističe da su se „Bosanski Muslimani“ postepeno tokom osmanske vladavine formirali „kao poseban južnoslavenski etnički individualitet“, a da su na razmeđu XIX i XX stoljeća izražavali svoju identifikaciju „služeći se religioznom nominacijom“. Bougarel u cjelokupnom javnom i društveno-političkom radu Muslimana / Bošnjaka u habsburško doba, a i kasnije, vidi samo borbu za vjerski identitet i fizički i materijalni opstanak, previđajući da kako opozicioni autonomni pokret tako i političko djelovanje saborskog

razdoblja čine – historijski posmatrano – neupitne početne izraze dugotrajnog nacionalnog izrastanja Bošnjaka. Ti su izrazi, dakako, uslovljeni međunarodnim, regionalnim i unutarbosanskim nacionalno-političkim, društveno-ekonomskim i demografskim konstelacijama, koje su činile nerealnim i neodrživim svaki vlastiti nacionalni projekat koji bi podrazumijevao opstanak Bošnjaka kao zasebnog narodnog individualiteta. Otuda je krajnji cilj borbe za narodni interes, dakako vrlo nepostojane, bio politički napor u pravcu autonomije Bosne i Hercegovine, u kojem autor ne vidi „oblik muslimanskog protonacionalizma“, već formu koju poprima „lojalnost muslimanske zajednice carskoj vlasti“ (58), kako pod Habsburgovcima, tako i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, pa i Hitlerove okupacije. Ova Bougarelova tvrdnja nije bez osnova, ako se analiziraju, primjerice, argumenti političara poput Derviš-bega Miralema i Šerifa Arnautovića protiv ujedinjenja s Hrvatskom i stvaranja jugoslaven-ske države. Ali ona ne daje odgovor na pitanje zašto se uopće insistiralo na autonomiji Bosne ako je jedini

cilj bio carska zaštita od nepoželjne marginalizacije, zašto se nije tražila dotična zaštita izravnom i neuslovljenom lojalnošću vladajućim, pritom autonomističkom zahtjevu suprotstavljenim, državno-političkim i administrativnim rješenjima. Upravo ova dilema potiče pitanje: u kojoj mjeri je zahtjev za autonomijom bio uslovljen marginalizirajućim praksama i nezadovoljavajućim odnosom državne vlasti prema Bošnjacima, kako elitama tako i običnom narodu? Ovo pitanje historijska nauka još uvijek nije dovoljno istražila i sagledala.

Među mnogim autorovim tumačenjima barem još dva zahtijevaju kritički osvrt. Prvi se tiče memoranduma opskurnog „Narodnog odbora“ Hitleru iz novembra 1942. Autor posvećuje značajnu pažnju ovom dokumentu nepoznatog autora, jer se, očigledno, dobro uklapa u njegove interpretativne paradigme te ističe da on pokazuje kako su u kontekstu krvavih sukoba između hrvatskog i srpskog nacionalizma „politički i vjerski čelnici muslimanske zajednice i sami prinuđeni da razmišljaju u nacionalnim kategorijama“ (116). Ne navodi ko su ti „politički

i vjerski čelnici muslimanske zajednice“ i koliko su bila reprezentativna njihova gledišta. Memorandum je, podsjetimo se, svojim ekstravaganantnim nacionalističkim nabojem i zalaganjem za teritorijalno smanjenje Bosnu i Hercegovinu s muslimanskom većinom, vidno odudarao od tradicionalnih usmjerenja bošnjačkih političkih elita, a dvojbe oko njegovog autorstva i svrhe povećava činjenica da o njemu nema skoro nikakvih konkretnih tragova u izjavama i postupcima savremenika. Drugo je autorova odrednica „panislamistička struja“, kojom on označava „Mlade muslimane“ i utemeljujuću i rukovodeću elitu SDA s Alijom Izetbegovićem na čelu. Autor je dobro upućen u tematiku panislamizma kao političke ideologije usmjerene k obnovi i ujedinjenju muslimana te oslobođenju od evropske kolonijalne prevlasti. On s pravom navodi da su se sami „Mladi muslimani“ označavali panislamistima, a termin je koristio i Alija Izetbegović u svojoj *Islamskoj deklaraciji* s početka sedamdesetih (20-21). Postavlja se, međutim, pitanje zašto je autor izabrao samo ovu dimenziju njihovih ideja i stremljenja

u označavanju njihove suštine. U svim programskim natuknicama mladomuslimanske organizacije iz četrdesetih godina XX stoljeća, uključujući par napisa istaknutijih mladomuslimana u *El-Hidaji*, „bijeg u panislamističku utopiju“ (120) samo je jedan od sadržaja njihovih težnji i aktivizma, dok na terenu, među gradskim i seoskim mladim hodžama i omladinom, također članovima organizacije, jedva da je iko čuo za taj pojam. Ne smije se izgubiti iz vida da su mladomuslimani u osnovi bili islamski obnoviteljski pokret, usmjeren k očuvanju i jačanju tradicionalnog islama među bosansko-muslimanskim masama, u čijim životima je vjera već izvjesno vrijeme gubila na važnosti. „Prvi prioritet ovih entuzijasta“, navodi Hase Čoralić, osuđen kao mladi musliman u Banjoj Luci 1949. na pet i po godina zatvora, „bio je uspostavljanje istinskog islamskog vjerovanja, zapravo, obnova islamske misli i islamske vjere na tradicijama naših očeva i djeđova, tj., onako kako je propisano u Kur’anu i Hadisu“. Mladomuslimanski pokret jeste bio i panislamistički, ali je bio, ponajprije, bosanski muslimanski revivalistički pokret s

izraženim romantičarsko-antimodernističkim i puritanskim tendencijama. Dakako, uza sve navedeno, valja imati na umu da je pojam „panislamizam“ imao široko značenje u Bosni i Hercegovini prve polovine XX stoljeća, da su se za panislamske teme zanimali, prije „Mladih muslimana“, mnogi muslimanski listovi i da je bosanska ulema bila na udaru kritičara da „luta u maglovitim panislamskim iluzijama“. U neku ruku su svi tradicionalni bosanski muslimani bili „panislamisti“, makar to usmjerenje i nemalo konkretne državno-političke implikacije.

Druga polovina knjige, svojim indikativnim navodima i originalnim tumačenjima, trebala bi biti nezaobilazno štivo u svim dolazećim analizama posvećenim modernoj historiji Bosne i Hercegovine i Bošnjaka postjugoslavenskog vremena. Autor ovog prikaza ostavlja pozvanijim da sagledaju i ocijene Bougarellove rekonstrukcije i tumačenja dramatičnih tokova borbe Bošnjaka za očuvanje Bosne i Hercegovine kao nezavisne države, izgradnje savremenog bošnjačkog nacionalnog identiteta i svih aporija i protivrječnosti koje su pratile te napore. Vid-

ljivo je da je autor prepoznao i iznio na površinu mnoga važna svjedočanstva koja ilustriraju obim izazova, kriza i lutanja u borbi i traganju za optimalnim državno-političkim i nacionalno-identitetskim rješenjima, koja su imala svoju podlogu kako u (ne)iskustvu generacija ranijih epoha, tako i u personalnim i grupnim interesima i stremljenjima bošnjačkih političkih, vjerskih i kulturnih elita koje su se, kako autor dobro primjećuje, nudeći konkretne odgovore, borile i za vlastitu legitimizaciju u novonastalom prostoru bošnjačke društvene i intelektualne slobode. Autor plastično oslikava modele prilagodbe dominantnog diskursa novim geopolitičkim, vojnim, društvenim i duhovnim realnostima, prepoznajući zakamuflirane instrumentalizirajuće dimenzije u šarenilu interpretativnih zahvata kako u stariju i noviju prošlost Bošnjaka, tako i u postojeću surovu ratno-političku i društvenu zbilju te modele osmišljavanja neizvjesne bošnjačke perspektive. Neke od tih slika će posigurno naići na podijeljenu recepciju stručne javnosti, naročito u Bosni i Hercegovini, poput smještanja odsustva masovnijih zlo-

čina na teritorijama pod kontrolom Armije BiH u oportunističku ravan strateškog napora da se sačuva međunarodni legitimitet bosanskih vlasti te sprečavanja prelaska u neprijateljske „na desetine hiljada muškaraca koji su im silno potrebni“ (221). Istovremeno se donosi citat u kojem Alija Izetbegović kaže: „Nama ne smetaju ni crkve ni katedrale, mi smo naučili da živimo sa ljudima koji drugačije misle i osjećaju i smatramo to svojom prednošću“ (222). Bougarel se s pravom usmjereva protiv „patriotskog“ tumačenja rata 1992–1995. i poslijeratne bošnjačke politike i vješto demaskira manevriranja i borbu za pozicije državnih i lokalnih elita pod okriljem novih političko-nacionalnih i ideoloških paradigmi. Ipak, ono što ostaje prijeporno jeste autorovo esencijaliziranje političkih, kulturnih i duhovnih usmjerenja Bošnjaka temeljem, nerijetko pojedinačnih, nereprezentativnih i međusobno neuslovljenih ideja, stavova i komentara, koje se ne posmatraju, barem ne u dovoljnoj mjeri, kao traganja i tendencije u konceptualizaciji aktuelnih političkih, društvenih i identitetskih izazova, reflektirajući

egzistencijalnu tjeskobu i nabujale antagonizme koji su često činili podlogu tipskim, radikalnim i pojednostavljenim gledištima. To je i prirodna prateća pojava kriznih i tranzitnih razdoblja kakve su bile devedesete.

Ako se valjano sagledaju kritički i demitologizirajući dometi i poticaji Bougarelovog narativa,

ova njegova knjiga bi mogla biti važan sastavni element novih uvida u bošnjačku nacionalnu historiju na razmeđu XX i XXI stoljeća, a ujedno i doprinos promoviranju nacionalno i politički rasterećenog diskursa u historiografijama Bosne i Hercegovine i Balkana.

Adnan Jahić

**Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: svođenje računa.*
Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2017, 492.**

Mada nije sklon tvrdnji da je svojim posjetama prijedorskim logorima Omarskoj i Trnopolju 5. augusta 1992. godine spasio na stotine zatočenika, nesumnjiva je činjenica da ga oni s pravom smatraju svojim spasiocem. Kao takav, Ed Vulliamy i treba biti upamćen. Uz to bi se, bez dileme, trebalo dodati i da je ovaj novinar jedan od onih neumornih boraca za istinu o ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Svojim izvještajima za list *Guardian* dobitnik je brojnih nagrada. Zahvaljujući objavljenim snimkama iz spomenutih logora

svjetska se javnost upoznala sa strahotama agresije na Bosnu i Hercegovinu i zločinima nad bošnjačkim i hrvatskim civilima u prijedorskoj opštini.

U svojoj knjizi *Rat je mrtav, živio rat. Bosna: svođenje računa*, Ed Vulliamy u tri dijela s ukupno 17 poglavlja opisuje, uz svoja opažanja o zbivanjima u Bosni i Hercegovini tokom agresije, i one događaje koji su se desili nakon otkrića prijedorskih logora prioritarno se baveći sudbinom logoraša, zločinaca i nalogodavaca. Logoraši iz Prijedora